

А.С. Иргалиев

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан
(E-mail: asylbek_78@mail.ru)

Отбасын алмастыратын мекемелердің тәрбиеленушілерін нәтижелі әлеуметтендірудің әлеуметтік-педагогикалық бағыттары

Аңдатпа. Мақалада антропологиялық ғылымдардағы әлеуметтену процесінің проблемасын зерттеудің тұжырымдамалық негіздеріне ғылыми-әдіснамалық талдау, «әлеуметтену» және «нәтижелі әлеуметтену» ұғымдарының авторлық анықтамалары, отбасын алмастыратын мекемеде тәрбиеленетін баланың жеке басының әлеуметтену тұжырымдамаларына қысқаша талдау, алмастырушы отбасы жағдайында тәрбиеленетін баланың жеке басының дамуының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін зерттеу нәтижелері келтірілген (зияткерлік даму, эмоционалды-еріктік саланы дамыту, ситуациялық-жеке қарым-қатынас нысаны, өзін-өзі тану құрылымын қалыптастыру, жыныстық-рөлдік сәйкестендіру ерекшеліктері), отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің әлеуметтік-педагогикалық қызметінің негізгі міндеттері және тәрбиеленушілерді нәтижелі әлеуметтендіру бағыттары ұсынылған: әлеуметтік, педагогикалық, әлеуметтік-психологиялық, медициналық-әлеуметтік, түзету-дамытушы және патронаттаушы; оңтайлы қағидаттар (баланың жеке қадір-қасиетін құрметтеу, кәмелетке толмағанға сенім білдіру қағидаты, еріктілік қағидаты, кәмелетке толмағанның мүдделерін сақтау қағидаты, құзыреттілік қағидаты, шынайылық қағидаты, кәсіби қызметтегі табиғилық қағидаты және балаларды тартуға қабілетті тұлға ретінде тәуелсіздік пен жеткіліктілік қағидаты), отбасын алмастыратын мекемелерде тәрбиеленетін балалармен арнайы жұмысын ұйымдастыруға ұсынылатын әдістері мен формалары берілген.

Түйін сөздер: әлеуметтену процесі; нәтижелі әлеуметтену; әлеуметтендіру; әлеуметтік жетімдік; отбасын алмастыратын мекемелер; отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің әлеуметтік-педагогикалық қызметі; отбасын алмастыратын мекемелерде тәрбиеленетін балалармен арнайы жұмыс жасаудың принциптері мен әдістері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2023-144-3-127-139>

Кіріспе

Қоғам кез-келген әлеуметтік-экономикалық және саяси құрылыммен жас ұрпақты қоғамдық қатынастарға сәтті интеграциялауға мүдделі. Өз мүшелерінің әлеуметтік қалыптасуына жағдай жасай отырып, әлеуметтену факторларын ұйымдастыра және бақылай отырып, Қоғам өзінің дамуының тұрақтылығын, мәдениетті таратуды және әлеуметтік-мәдени қатынастар шеңберіндегі қоғам мүшелерінің әрекеттерін реттеуді қамтамасыз етеді.

Соңғы жылдары Қазақстан қоғамының саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінің барлық салаларында болған өзгерістер көптеген проблемалар туғызды. Ең өзекті мәселелердің бірі - әлеуметтік және рухани өмірдегі өзгерістерді сыни тұрғыдан

түсіну, жеке тұлғаның әлеуметтенуінің құрылымы мен мазмұнын анықтау [1]. Әлеуметтік тәрбиенің нақты мақсаттары мен міндеттерін анықтау, жеке тұлғаның өзін-өзі анықтауын, балалар мен жастардың рухани-адамгершілік қалыптасуын қамтамасыз ету үшін білім беру кеңістігін модельдеу, оларды тәуелсіз өмірге дайындау қазіргі мемлекеттік саясаттың негізін құрайды [2].

Қазіргі қоғам адамнан тек политехнизмді, жоғары мәдени деңгейді, ғылым мен техниканың жекелеген салаларында терең мамандандыруды ғана емес, сонымен бірге қоғамда өмір сүру, бірге өмір сүру қабілеттерін де талап етеді. Бүгінгі таңда баланың жеке дамуының негізгі параметрлері оның жалпыадамзаттық құндылықтарға, гуманизмге, ақыл-ойға, шығармашылыққа, белсенділікке, өзін-өзі бағалауға, пайымдаулардағы тәуелсіздікке бағдарлануы деп санауға болады. Дәл осы дағдылар мен қасиеттер әлеуметтік өмірдің қарама-қайшылықты жағдайларын жеңудегі адам мен қоғамның жетістігіне байланысты.

Өскелең ұрпақты әлеуметтендіру мәселесі ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тәрбиелеуге келгенде ерекше өзекті болып отыр [3]. Отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің қазіргі жағдайы және олардың тәрбиеленушілері олардан шыққан кезде кездесетін проблемалар көптеген мамандардың назарын аударады. Мұның бәрі әлеуметтік тәрбие процесін құрудағы жаңа шындықтарды ескеру үшін қажет ғылыми түсінуді қажет етеді. Осыған байланысты ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды әлеуметтендіру мәселесі қазіргі заманғы отандық психологиялық-педагогикалық зерттеулердің басым бағыттарының біріне айналуда.

Зерттеудің әдіснамасы

Баланың қазіргі әлеуметтік қатынастардың толыққанды қатысушысы болу процесі әрдайым педагогикада, сондай-ақ, әлеуметтік психология, тәрбие әлеуметтануы және әлеуметтік педагогика зерттеулерінде көрініс тапты. Мәселенің осы немесе басқа аспектілері әр түрлі уақытта К.А. Абульханова-Славская, Б.Г. Ананьев, Г.М. Андреева, А.Г. Асмолов, Л.П. Буева, Л.С. Выготский, И.С. Кон, А.И. Леонтьев, А.В. Мудрик және басқа мамандардың жұмыстарында қарастырылды [2].

Әлеуметтенуді зерттеудегі тарихи басымдық батыс ғылыми мектептеріне тиесілі (Ф.Х. Гиддингс, Э. Дюркгейм, Зиммель, Г. Тард және т.б.), 60-70 жылдардан бастап кеңес ғалымдары мәселені объективті талдауға алғашқы талпыныстар жасады (П.С. Лебедев, Ю.А. Левада, В.С. Мерлин, Б. Д. Прагин және т.б.).

70-ші жылдары кеңестік философияда, әлеуметтануда, әлеуметтік педагогикада және әлеуметтік психологияда орын алған (Э.А. Домбровский, В.С. Марков, Л.М. Снежко, Э.В. Соколов және т. б.) және 80-ші жылдары өз жалғасын тапқан (Т.А. Гаврилова, О.Ф. Морозова, В.В. Москаленко, В.Я. Силе, Л.К. Синцова, Л.Ф. Филиппова және т. б.) осы саладағы шетелдік зерттеулерге белсенді жүгіну байқалды [2].

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі жеке тұлғаның дамуы мен белсенділігінің әлеуметтік детерминизмі туралы ережелермен, адамның болмысы мен оның әлеуметтену процесі туралы философиялық, педагогикалық және психологиялық көзқарастар мен теориялармен, ресей ғалымдары (А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, П.Я. Гальперин, Б.В. Зейгарник, В.П. Зинченко, С.Т. Шацкий, П.П. Блонский, А.Г. Калашников, Л.С. Выготский, И.С. Кон, В.Н. Мясищев, Б.Г. Ананьев, Л.И. Божович, Б.М. Теплов, Б.Ф. Ломов, А.А. Логинова, Г.М. Андреева, А.А. Абульханова-Славская, А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский, Б.И. Додонов, А.А. Реан, А.А. Бодалев, А.Г. Асмолов, А.В. Мудрик, В.А. Ядов және т. б.) және алыс шетел ғалымдары (З. Фрейд, Э. Эриксон, Г. Олпорт, Дж. Мид, Т. Шибутани, Дж. Б. Уотсон, Б. Скиннер, Дж. Келли, А. Бандура, Дж. Роттер, К. Левин, А. Маслоу, Э. Фромм, К. Роджерс және т.б.) жасаған әлеуметтену тұжырымдамаларымен анықталады [2].

Әлеуметтенудің әртүрлі әлеуметтік-педагогикалық аспектілерін әзірлеуге жастардың кәсіби әлеуметтенуі мәселелерін (Б.А. Әбдікәрімов, А.П. Сейтешев, Г.Т. Хайруллин және

т.б.), тұлғаның қалыптасуындағы жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтардың рөлі (А.А. Бейсенбаева, С.А. Ұзақбаева және т.б.), оқушының саяси әлеуметтенуі (К.К. Жампеисова, И.М. Кузьменко және т.б.), этникалық әлеуметтену (К.Б. Жарикбаев, С.К. Қалиев, К.Ж. Қожахметова және т.б.), адамгершілік-құқықтық әлеуметтену (Л.А. Байсерке, Л.К. Керимов, А.В. Ким және т.б.), әлеуметтік өзара іс-қимыл және өскелең ұрпақты тәрбиелеу процесіндегі балалар мен жастар құралымдарының рөлі (Т.Г. Бортко, К.К. Кунантаева, А.Н. Тесленко және т.б.), әлеуметтендіру мен қоғамға интеграциялаудың жетекші институттарының әсері (Б.И. Мұқанова, Ә.М. Мұханбетжанова, Г.А. Уманов және т. б.) мәселелерін зерттеген қазақстандық ғалымдар елеулі үлес қосты [2].

Алмастырушы отбасы жағдайында тәрбиеленетін баланың тұлғалық дамуының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін жан-жақты ғылыми талдау жасау үшін біз И.В. Дубровина, М.И. Лисина, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых және т.б. жүргізген зерттеулердің нәтижелерін зерделедік [4].

Зерттеудің мақсаты – отбасын алмастыратын мекемелердің тәрбиеленушілерін нәтижелі әлеуметтендіру бағыттарын анықтау және ғылыми негіздеу.

Зерттеу гипотезасы ретінде келесі болжам алынды: отбасын алмастыратын мекемелердің оқушыларының әлеуметтендіру процесі нәтижелі болады, егер:

– баланың жеке басын қарым-қатынаста икемділікті түсінуді және қалыптастыруды, өзінің өмірлік ұстанымдарын іске асыруды және реттеуді, өзін-өзі өзгертуге, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жүзеге асыруға дайындықты қамтамасыз ететін психологиялық мәдениетке үйретілсе;

– рухани-шығармашылық тұлғаның қалыптасуының негізін және адамдармен гуманистік өзара әрекеттесу тәжірибесін қалыптастыруды қамтамасыз ететін жасөспірімдерде коммуникативтілікті дамыту және шығармашылық ойлауды (креативтілікті) қалыптастыру бойынша арнайы әлеуметтік-психологиялық сабақтар ұйымдастырылса;

– әлеуметтік-психологиялық, рөлдік, ойын тренингі мен жаттығудың әртүрлі нысандарына қатысу арқылы топтық өзара әрекеттесуде модельделген өмірлік тәжірибе алу үшін жасөспірімдердің рефлексивті тәжірибесі байытылса, онда тәрбиеленушілер қолданыстағы қоғамдық әлеуметтік тәжірибені меңгеріп (әлеуметтік бейімделу) және өзіндік жеке әлеуметтік тәжірибесін (тұлғалық даралану) қалыптастырады, *өйткені* бейімделу мен даралану деңгейі неғұрлым жоғарылаған сайын, жасөспірімнің әлеуметтенгендігінің деңгейі соғұрлым арта түседі.

Нәтижелі әлеуметтену үрдісінің (әлеуметтенгендігінің) негізгі құрамды бөліктері ретінде әлеуметтік бейімделуі мен тұлғалық-психологиялық даралануын бөліп қарастырамыз.

Зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде келесі *зерттеу әдістері* қолданылды: зерттеудің негізгі теориялық ережелерін қамтамасыз ету үшін философиялық, психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді теориялық талдау; отбасын алмастыратын мекемелерде әлеуметтік-педагогикалық үдерісті ұйымдастыру бойынша ғылыми-педагогикалық тәжірибені тарихи, тарихнамалық талдау және қорыту; сауалнама, сұхбат, әңгімелесу, бақылау; әлеуметтік-педагогикалық үдерісті ұйымдастыру бойынша ғылыми-педагогикалық тәжірибені ғылыми гипотезаны тексеру және сенімді эмпирикалық нәтижелер алу мақсаты; эксперименттік деректерді статистикалық және математикалық өңдеу.

Әлеуметтену деңгейін диагностикалау үшін бірқатар психологиялық әдістер қолданылды: К. Роджерс пен Р. Даймондтың әлеуметтік-психологиялық бейімделуін диагностикалау (ұлдар үшін А қыздар үшін В) нұсқалары, Ч.Д. Спилбергтің орта және жоғары сыныптарындағы оқуға деген мотивацияны және эмоционалды қатынасты диагностикалау әдістемесі, Пирс-Харристың «Мен шкаласы» әдістемесі, А.М. Прихожаның оқушыларға арналған жеке мазасыздық шкаласы (В формасы), «Айқын мазасыздық шкаласының балалар нұсқасы (СМАС)», М. Рокичтің «Құндылық бағдарлары»

әдістемесі, эмоциялардың маңыздылығын бағалау шкаласы және Сакс пен Леvidiң «Аяқталмаған сөйлемдер» әдістемесі. Таңдалған әдістердің әрқайсысы жарамдылық, сенімділік және дәлдік талаптарына, тиімділік және түзету принциптеріне сәйкес келеді, ақпарат жинаудың өзіндік мақсаттары мен бағыттары бар. Бұл тесттер батареясы жетім балалардың әлеуметтену деңгейін толық диагностикалауға мүмкіндік береді және оны осы саладағы мамандар бірнеше рет сынап көрді (А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых, Т.И. Шульга, П.Я. Олиференко, А.В. Быков және т.б.) [5].

Талқылау

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде «әлеуметтену» ұғымының нақты анықтамасы жоқ. Әлеуметтену процесін жан-жақты зерттеу үшін осы проблемамен айналысатын философиялық, социологиялық, психологиялық сөздіктерінде және түсіндірулерінде келтірілген анықтамаларға талдау жасалды.

Философия тұрғысынан әлеуметтену дегеніміз - белгілі бір биологиялық бейімділікке ие адам адамның қасиеттерді игеріп, қоғамның толыққанды мүшесі ретінде өмір сүру үшін қажетті білім, нормалар мен құндылықтардың белгілі бір жүйесін игеретін процесс.

Әлеуметтануда әлеуметтендіру проблемасын әлеуметтік қатынастарды жетілдірумен байланыстырады. Бұл жерде әлеуметтену - ол қоғамның әлеуметтік нормалары мен мәдени құндылықтарын адамның өмір бойы игеру процесін білдіретін күрделі ғылыми ұғым. Әлеуметтендіру әлеуметтік өзара іс-қимылдың елеулі элементі ретінде түсініледі. Осыны негізге ала отырып, әлеуметтендіру ұғымы әлеуметтік топтың және қоғамның көзқарастарын, әдеттерін, дағдыларын, әлеуметтік нормаларын, мәдени құндылықтарын, өмір салтын, сондай-ақ өзіндік құндылық бағдарларын, өзінің мінез-құлық стилін игеру процесі ретінде қарастырылады.

Әлеуметтік психологияда әлеуметтендіру (сөздің арнайы мағынасында тұтастай алғанда) - қоғам және әртүрлі топтар үшін өте маңызды әлеуметтік процесс болып табылады. Ол қоғамдық және топтық мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін әлеуметтік тетіктердің көмегімен жүзеге асырылады. Психологияда әлеуметтендіру қарым-қатынаста және әлеуметтік тәжірибе қызметінде адамдардың белсенді түрде өсіп-өнуі, әлеуметтік байланыстар жүйесін, қарым-қатынас нысандарын игеру және «әлеуметтік сипатты» қалыптастыруды, «Мен - тұжырымдама» өзін-өзі жандандыруды, органың теріс әсерлерін еңсеру арқылы тұлғаны, әлеуетті және шығармашылық қабілеттерді өзін-өзі іске асыруды қамтамасыз ету процесі мен нәтижесі ретінде өзін-өзі дамыту және өзін-өзі жүзеге асыру қарастырылады.

Педагогикада «әлеуметтену» термині де біржақты түсіндірілмейді. *Педагогика тұрғысынан әлеуметтену* адамның әлеуметтік бейімделуін және интеграциясын немесе интериоризациясын қамтамасыз етеді, бұл оның әлеуметтік-экономикалық жағдайларға, рөлдік функцияларға, қоғам өмірінің әртүрлі деңгейлеріндегі әлеуметтік нормаларға, өмір сүру ортасы ретінде әлеуметтік институттарға бейімделуін және әлеуметтік нормалар мен құндылықтарды адамның ішкі «Мен» әлеміне ендіру.

Педагогикада әлеуметтендіру процесі туралы мынадай түсінік қалыптасты - бұл осы қоғамға тән құндылықтарды, нормаларды, ұстанымдарды, мінез-құлық үлгілерін тәрбиелеудің күрделі, көп қырлы процесі және жеке тұлғаның өз әлеуметтік-мәдени тәжірибесін дамытуы. Жеке тұлғаның әлеуметтік тәжірибе алуы, оны жеке тұлға сапаларына айналдыру, өзін-өзі реттеуді, өзін-өзі тануды және белсенді өмірлік ұстанымды дамыту.

Әртүрлі антропологиялық ғылымдардағы «әлеуметтендіру» ұғымының анықтамаларын теориялық талдау бізге өзіміздің анықтамамызды тұжырымдауға мүмкіндік береді. *Әлеуметтендіру процессін* – біз жеке тұлғаны белгілі бір әлеуметтік жағдайларда қалыптастыру, бар әлеуметтік тәжірибені игеру және белсенді түрде молайту процесі ретінде түсінеміз, оның барысында адам оны өзінің құндылық бағдарларына

айналдырады және қоғамда немесе референттік топта қабылданған нормалар мен үлгілерді қарым-қатынас пен мінез-құлық жүйесіне таңдап енгізеді.

«Нәтижелі әлеуметтену» ұғымын тұжырымдау кезінде біз В.И. Даль мен С.И. Ожеговтың түсіндірме сөздіктерінде берілген «нәтижелі» деген сөздің анықтамасына жүгіндік, мұнда «нәтижелі» немесе «нәтижелілік» - бұл сәттілік, нәтижеге жету, сәтті әрекет, күткен нәтижеге жету [6, 321 б.; 7, 427 б.]. Педагогикалық ғылымда жетістікке жету, қалаған нәтижеге қол жеткізу қазіргі қоғамның талаптарына және мемлекеттің білім беру саясатына, стандарттарына, талаптарына сәйкес жас ұрпақтың тәрбиелеу мен оқыту деп түсініледі.

Нәтижелі әлеуметтенуді біз белгілі бір әлеуметтік-тәрбие жағдайында тұлғаны қалыптастыру, әлеуметтік маңызы бар әлеуметтік тәжірибені игеру және белсенді түрде молайту процесі ретінде қарастырамыз, оның барысында адам оны өз құндылықтары мен бағдарларына айналдырады, қоғамда немесе референттік топта қабылданған нормалар мен үлгілерді қарым-қатынас пен мінез-құлық жүйесіне таңдап енгізеді.

Отбасын алмастыратын кез келген мекеменің педагогикалық ұжымының әлеуметтік-педагогикалық қызметінің нәтижесі ретінде тәрбиеленушілердің жоғары деңгейде әлеуметтенуі болып табылады. Егер тәрбиеленуші (түлек) әлеуметтік қатынастарға үйлесімді қосылса және әртүрлі әлеуметтік құрылымдарда қалыпты жұмыс істесе, өзін қоғамдық байланыстардың шегінен шығып кеткенің сезінбесе, онда туындайтын қиындықтарды өз бетінше шеше алса, онда әлеуметтендіру процесі нәтижелі болып деп есептеледі.

Отбасын алмастыратын мекемеде тәрбиеленетін баланың жеке басын әлеуметтендірудің ғылымда ұсынылған тұжырымдамаларын талдау проблеманы қарауға тәсілдердің әртүрлілігі объектінің күрделілігінен және теориялық тұжырымдамалар негіздерінің айырмашылығынан туындағанын көрсетеді.

Депривация тұжырымдамасында (А. Адлер, Ж. Боулби, Й. Лангмейер және З. Матейчек, М. Мид, М. Монтессори, М. Роттер, З. Фрейд) отбасынан тыс тәрбиеленетін баланың жеке басы адамның мұқтажын, инстинктін, қызығушылығын біріктіретін ерекше сапасы ретінде қарастырылады. Осы позициялардан «мұқтаж» адамның дамуы (З. Фрейдке) сыртқы және ішкі жоспарларда бір мезгілде өрбіген жанжалдар арқылы жүреді: сыртқы - тұлға мен қоғам арасында, ішкі - жеке тұлғаның үш субстанциясы арасында «Жоғары - Мен» (әлеуметтік нормалар, тыйым салулар, ар-ождан цензурасы), «Мен» (жеке адамның сезінетін әлемі) және «Ол» (танылмайтын, іске асырылмаған және тартылумен басылған). Осыны негізге ала отырып, отбасынан айырылған бала тұлғасының даму заңдылықтары серпінді зерттеуден және түрлі қажеттіліктер мен себептерді қанағаттандырудан шығарылады. Жеке доминант ретінде осы тұжырымдаманы жақтаушылар депривацияны негізгі психикалық қажеттіліктер мен балалар мекемесінің жағдайларын ұзақ уақыт шектеу нәтижесінде туындайтын және мынадай түрлерде көрінетін баланың ерекше психикалық жай-күйі ретінде бөліп көрсетеді:

- сенсорлық - түрлі модалдылықтың (көру, есту) ынталандыруларының жетіспеуінен туындаған;

- когнитивтік - оқу-жаттығу және әртүрлі дағдыларды игеру үшін қанағаттанарлықсыз жағдайлардан, мекемеден тыс болып жатқан оқиғаларды түсінуге, алдын ала болжауға және реттеуге мүмкіндік бермейтін сыртқы ортаның хаотикалық құрылымынан туындаған;

- эмоциялық - ересектермен, ең алдымен анасымен және құрдастарымен қарым-қатынастың жеткіліксіздігінен туындаған;

- әлеуметтік - әлеуметтік рөлдерді игеру, қоғамдық мақсаттар мен құндылықтарға баулу арқылы қоғамдық өзін-өзі іске асыруды жүзеге асырудың мүмкін еместігінен туындаған.

Әлеуметтенудің бұзылуына бала девиантты ортада тәрбиеленіп, девиантты мінез-құлық үлгілеріне ие болған жағдайлар да ықпал етеді

Зерттеу нәтижелері

Отбасы алмастырушы мекеме тәрбиеленушілердің зияткерлік даму деңгейі мен ерекшеліктерін психологиялық зерттеу олардың зейін мен жадының даму деңгейінің орташа статистикалық нормадан елеулі ауытқулары жоқ екендігін көрсетеді. Алайда зерттеу қоршаған әлем туралы көрінісін әлсіз қалыптасқанын, танымдық салада практикалық іс-әрекеттерге сүйенбей, ішкі операцияларды талап ететін міндеттерді шешуге қабілетсіздігін, әсіресе орта мектеп жасындағы балаларда абстрактілік-логикалық ойлау дамуының төмендігін анықтады. Вербальды-логикалық ойлаудың төмендеуі анағұрлым айқын байқалады.

Балалар мекемелерінің тәрбиеленушілерінде эмоциялық-ерік саласында айтарлықтай ауытқулар байқалады: әлеуметтік өзара іс-қимылдың бұзылуы, өзіне сенімсіздік, өзін-өзі ұйымдастырудың төмендеуі, мақсатқа ұмтылушылық, дербестіктің жеткіліксіз дамуы («жеке күш»), өзін-өзі лайықсыз бағалау, өзіне сенімсіздік, қалыпты өзара қарым-қатынасты құруға қабілетсіздігі айналасындағылардың ынтымақтастыққа деген үрдісі толық болмағанға дейін Аталған ауытқушылықтар жоғары алаңдаушылықтан, эмоциялық шиеленістен, психикалық шаршаудан, эмоциялық күйзелістен, түрлі кедергілерге жоғары сезімталдықтан, қиындықтарды еңсеруге дайын еместіктен, жетістіктер мен табысқа деген қажеттіліктерді төмендетуден, жоғары агрессивтіліктен, сенімсіздіктен, ашуланушылықтан, ұстамсыздықтан, шектен тыс серпінді белсенділіктен, шеттету, эмоциялық салқындық, эмоциялық қарым-қатынас жасай алмау, қарым-қатынас жасау дағдыларының болмауы - дамудағы ауытқулардың толық тізбесі емес.

Балалар мекемелерінде эмоциялық депривация байқалады, олар мекемеге келген кез келген адаммен оңай байланысқа түседі. Алайда, балалар бірлесіп жұмыс істеу, ойнау, қарым-қатынас жасау, ересектермен әңгімелесу үшін тізерлеп, құшақтап, қолын ұстасуды жөн көреді. Бұл қарым-қатынас құралдары (мазмұны мен лексикалық-грамматикалық құрамы жағынан кедей болса да, сөйлеуді қоса алғанда да) уәждер мен қажеттіліктерге сәйкес келмейтін жағдаяттық-тұлғалық қарым-қатынастың өзіндік түрі.

Ересектермен іскерлік байланыстар кеш пайда болады және қарапайым түрде жүзеге асырылады. Балалар ересектердің ойын әрекеттерін қызығушылықпен бақылай алады, оның нұсқауларын орындай алады, барлық ұсыныстарды қабылдай алады, бірақ балалар ойынға қосылып, оның тең құқылы және белсенді қатысушысы бола алмайды.

Жалпы, құрдастармен қарым-қатынас жасау қажеттілігі аз, қарым-қатынас эмоционалды емес. Құрдастарымен үнемі байланысы бар балалардың саны аз болады. Ол баланың жасына және топтағы жағдайына байланысты емес. Мінез-құлықтағы ахуалдық, проблемаларды сындарлы шешуге, өз қызметін ұйымдастыруға, ойын ережелерін өз бетінше сақтауға қабілетсіздігі балалар мекемесіндегі балалардың ересектермен қарым-қатынасы балаға дербестік бермейтіндігіне, керісінше, оны күннің тұрақты режимімен, тұрақты нұсқаулармен күрт шектейтіндігіне байланысты.

Жетім балалардың сана-сезімінің құрылымын қалыптастырудағы бұзушылықтарға да назар аударады. Балалар мекемелерінде балаларға есімінен гөрі тегі жиі айтылады. Есімі тек бұйрық беру үшін, ал сүйіспеншілік таныту үшін ешқашан қолданылмайды. Нәтижесінде баланың өз есіміне теріс көзқарасы қалыптасады.

Зерттеу тағы бір маңызды мәселеге - балалар мекемесі жағдайындағы «біз» феноменіне назар аударады. Ата-ана қамқорлығынсыз өмір сүру жағдайында балалардың «біз» балалар үйі тәрбиеленушілері деген ұғым қалыптасады. Бұл өте ерекше психологиялық ілім, онда балалар әлемді «өздері» және «бөтен адамдар», «біз» және «олар» деп бөледі. «Бөтен адамдардан» олар бірігіп пайда табуға дайын, барлық «бөтен» және «өздеріне» қатысты ерекше нормативтер бар.

Зерттеу нәтижелері тәрбиеленушінің сана-сезімінің келесі ерекшеліктер анықталды:
- ол, әдетте, өзін тұлға ретінде білмейді және қабылдамайды;

- оның барабар емес әлеуметтік күтулері қалыптасады, ол өз ортасында дене күші, агрессия, теріс әлеуметтік мінез-құлық түрлері (жалған, ұрлық, зорлық-зомбылық) арқылы тануға бағдарланады;

- ол қызметкерлер арасында әйелдердің басым болуына және топтық «біз» болуына байланысты жынысы бойынша сәйкестендіру мүмкіндігінен айырылған;

- оның өз өмір сүру уақытына деген жауапкершілігі дамымайды;

- ол топтық адамгершілік норматив бойынша өмір сүреді, топтық ар-ұятқа бағдарланады;

- топтық «біз» деп негізделе отырып, олар жеке құқықтары мен міндеттерін сараламайды.

Балалар мекемелерінің тәрбиеленушілерінде сана-сезімнің тағы бір маңызды буыны - жеке адамның психологиялық уақытының буыны бұзылғаны. Бала өзін-өзі өткенде (ығыстырып) және болашақтағы (қорқыныш, бұлыңғыр көрініс) өзімен салыстыра алмайды, олар өткенді еске сақтамайды, болашақ олар үшін белгісіз.

Келесі проблема тәрбиеленушілерде жартылай рольдік сәйкестендіру болып табылады. Балалар мекемелеріндегі ұлдар жынысы бойынша идентификация мүмкіндігінен айырылған, себебі мұнда ер адамдар аз, үлгі алатын ешкім жоқ. Топтық «біз» себебінен қыздар агрессивті мінез-құлық түрлерін қабылдайды. Бұл - өзін-өзі қорғау, «олар» деп бағаланатын бөтен адамдардың арасында өзін-өзі көрсету түрі.

Отбасындағы болашақ жыныстық рөл туралы бұлыңғыр түсінік, жыныс айырмашылықтары туралы білімнің болмауы, өзінің сыртқы түріне немқұрайлы қарау эталондардың, жартылай жыныстық нормативтік бағдарлардың және мінез-құлық стереотиптерінің қалыптасуын қиындатады. Бұрмаланған және толық емес сәйкестендіру денеге эмоциялық-бағалау қатынасын бұзады, психологиялық шиеленіс туғызады, бұл әрі қарай психосексуалдық дамудың адекватты болмауына және тұтастай жеке адамның психологиялық қорғалмауына ықпал етуі мүмкін.

Балалар мекемелерінде тұратын барлық балалар құрдастарының көпшілігіне бейімделуге мәжбүр. Балалардың көпшілігінде эмоциялық шиеленіс, алаңдаушылық тудыратын, агрессияны күшейтетін ерекше әлеуметтік-психологиялық жағдайлар бар. Ерекше психологиялық проблема - бала жалғыз қалып, ересектерден және басқа да балалардан демалатын бос үй-жайдың болмауы. Ішкі шоғырлану үшін жағдайлардың болмауы жеке адамның бірдей әлеуметтік түрлерін қалыптастыруға ықпал етеді.

Толық мемлекеттік қамсыздандыруда тұратын балалардың асырауындағы ұстанымы пайда болады («бізге керек», «беріңіз»), ұқыптылығы мен жауапкершілігі төмен болады. Бала балалар мекемесінде өмір сүруді, ережелерді үйренгеніне қарамастан, бұл орта педагогтар, психологтар, дәрігерлер, әлеуметтік педагогтар жасанды түрде жасаған орта болып табылады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері барлық жас топтарында балалар мекемелері тәрбиеленушілерінің көпшілігінің әлеуметтенуінің едәуір проблемалары туралы куәландырады. Мәселен, балаларды әлеуметтендіру процесіндегі келеңсіз үрдістер, атап айтқанда, кәсіби қызметтің көптеген түрлеріне, әсіресе зияткерлік сипат пен әлеуметтік өзара іс-қимылға кәсіби жарамдылықты төмендігінен көрінеді.

Қорытынды

Отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің қызметі - нақты мекеменің құрамына, құрылымына кіретін субъектілер жүзеге асыратын әлеуметтік маңызы бар, мақсатты бағытталған процесс.

Отбасын алмастыратын балалар мекемелерінің тәрбиеленушілерді нәтижелі әлеуметтендірудің әлеуметтік-педагогикалық қызметінің негізгі міндеттері:

- балалардың тұруы мен дамуына қолайлы жағдайлар жасау;

- жетім балаларды әлеуметтік қорғауды және олардың денсаулығын сақтауды қамтамасыз ету;
- оларға білім алуға көмек көрсету;
- тәрбиеленушілерде оң бағдарланған өмірлік жоспарлар мен кәсіби ниеттерді қалыптастыру;
- әлеуметтік-тұрмыстық іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыру;
- асоциалды әлеуметтік ортаға қарсы тұру және қоғамда қабылданған заңдарды ұстану қабілеттерін қалыптастыру.

Отбасын алмастыратын мекемелердің әлеуметтік-педагогикалық қызметінің жинақталған тәжірибесі бізге тәрбиеленушілерді нәтижелі әлеуметтендіру бойынша келесі бағыттарды бөлуге мүмкіндік береді:

1. *Әлеуметтік бағыт* бала мекемеге келген сәттен бастап іске асырылады: құжаттарды зерделеу, әңгімелесу, тестілеу барысында психолог баланың әлеуметтік мәртебесін анықтайды, шешілуі тиіс проблемаларды анықтайды, баланың не істей алатынын, не қиындық туғызатынын анықтайды. Диагностикалық зерттеу алғашқы сұхбаттасудан басталады, онда баланың отбасында болып жатқан жағдайға, ата-анасына, туысқандарына, сондай-ақ аға-інілеріне, апа-сіңділеріне деген көзқарасы; басқа туыстармен байланыстың болуы белгіленеді; мүдделер, қызығушылық шеңбері; қоғамда қабылданған мораль мен адамгершілік нормаларына көзқарас анықталады. Осы бағытты іске асыру әлеуметтік өзара іс-қимыл нормалары мен ережелеріне оң көзқарас қалыптастыруды көздейді; тәрбиеленушілердің құқықтары мен міндеттерімен танысу; құқық бұзушылықтардың, зиянды әдеттердің алдын алу; әртүрлі инфрақұрылымдарды пайдалану және әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруды көздейді.

Тәрбиеленушілерді болашақ отбасы мен отбасы өмірін құруға дайындау, кәсіби өзін-өзі анықтау (өзіне-өзі қызмет көрсету жөніндегі қызмет; еңбек қызметіне уәждеме; кәсіптер, кәсіптік білім алу нысандары туралы әңгімелесу, болашақ кәсіптік қызметке дайындық, кәсіптік бейімділікті анықтауға тестілеу, жұмысқа орналасу) қажет. Балалар үйлері қызметінің әлеуметтік бағыты бітірушілермен бітіргеннен кейінгі 3 жыл ішінде байланысты көздейді.

2. *Қызметтің педагогикалық бағыты*: тәрбиеленушілердің оқу бағдарламаларын, жалпы білім беру дайындығын іске асыруды, сондай-ақ тәрбиеленушілерді өзін-өзі даярлауды қамтиды. Тәрбиешінің функциялары тәрбиеленушілердің мектепте алған білімдерін бекіту; теория саласында да, практика саласында да олардың ауқымын кеңейту; өз бетінше жұмыс істеу дағдыларын бекіту; ақыл-ой жұмысының мәдениетін (оқу құралдарын, анықтамалықтарды, каталогтарды пайдалану; дербес оқу сабақтарын орындау режимін сақтауға, уақытты ұтымды пайдалануға); тәрбиеленушілерге өз жұмысын жоспарлауға, үйреніп алынған материалдың өзін-өзі бақылауына үйретуге; оқуға деген көзқарасын сыни тұрғыдан талдай білу және қиындықтарды өз бетінше жеңе білу.

Нәтижелі әлеуметтендіру мақсатындағы педагогикалық бағытын іске асыру кезінде алғашқы балалар ұжымдарын ұйымдастыру белгілі бір маңызға ие болады. Балалар мекемелеріндегі топ әртүрлі жастағы балаларды біріктіру қағидаты бойынша жасақталуы тиіс. Тәрбиешілердің, мұғалімдердің, психологтың бірлескен бақылауларын салыстыру және мұқият талдау әрбір тәрбиеленушіге де, жалпы ұжымға да педагогикалық ықпал ету жолдарын дұрыс анықтауға мүмкіндік береді.

3. Осы типтегі мекемелердің жұмысындағы *әлеуметтік-психологиялық бағыт* ғылыми зерттеулер мен практиканың көрсеткеніндей, ата-ана қамқорлығынан айырылған балалардың психикалық дамуында, эмоциялық салада, сана-сезімде көптеген ауытқулары болуынан туындайды. Жетім балалардың психологиялық ерекшеліктеріне жүргізілген талдау психологиялық депривация және оларды түзету мүмкіндігі туралы заңды түрде мәселе қояды. Мекемеде психологиялық қамтамасыз етуді, балалармен және педагог қызметкерлермен консультациялық және профилактикалық жұмысты педагог-психолог жүзеге асырады. Балалар мекемесіндегі педагог-психолог қызметінің негізгі бағыттарына:

психологиялық диагностика; психологиялық профилактика; психологиялық түзету; балаларға және педагогикалық ұжымға көмек көрсетуге бағытталған консультативтік қызмет.

4. *Медициналық-әлеуметтік бағыт* тәрбиеленушілердің денсаулық жағдайына байланысты. Әлеуметтік-медициналық аспектінің негізгі міндеттері: баланың денсаулық жағдайы мен дамуындағы ауытқуларды диагностикалау; тікелей мекемеде алғашқы медициналық көмек көрсету; тереңдетілген медициналық тексерулер жүргізу; стационар, емхана, аурухана жағдайында тәрбиеленушілерге білікті мамандандырылған көмек ұйымдастыру; санитариялық-гигиеналық және эпидемияға қарсы режимдердің орындалуын медициналық бақылауды жүзеге асыру; емдеу-сауықтыру іс-шараларын өткізу, тамақтану сапасын бақылау. Арнайы ұйымдастырылған медициналық көмектен басқа, балалар үйінде балалар өмірінің жалпы салауатты ахуалын құру қажеттілігі туындайды: салауатты өмір салтының режимін сақтау (серуендеу, күндізгі ұйқы, мейірімді жағдай жасау, таза ауада сабақ алу, спорттық-сауықтыру іс-шаралары).

5. *Түзету-дамыту бағыты* баланың даму динамикасындағы проблемаларын кешенді диагностикалауды, тәрбие проблемаларын түзетуді қамтитын жеке бағдарлама жасауды көздейді. Түзету-дамыту жұмысының екі бағыты бар: балалар мекемесіндегі өмірді ұйымдастыру және баланың жеке қажеттіліктеріне байланысты арнайы іс-шаралар. Белгілі бір жағдайларда баланың мінез-құлқын зерттеуге негізгі назар аударатын психологтар тәрбиелік әсерлердің өзінен өзі емес, осы әсерлердің мазмұны, балаға, барлық тіршілік ету ортасына қамқорлықтың дұрыс ұйымдастырылуы тәрбиенің нәтижелерін анықтайтынын атап көрсетеді. Дамушы ортаны құруға баланың тек өзі ғана иелік ететін сүйікті бұрышының, сүйікті затының болуы ықпал етеді. Әрбір топ - отбасында балалардың жас және жеке ерекшеліктерін ескере отырып, өз интерьері құрылады.

Осы бағытты іске асыру кезінде түзету-дамыту қызметін қажет ететін балалардың санаты анықталады: оқу бағдарламаларын меңгерудегі жекелеген қиындықтар; балалар ұжымындағы бейімделудегі олардың жеке ерекшеліктерін жеткіліксіз есепке алуға байланысты қиындықтар; денсаулығы әлсіреген; эмоциялық-ерік саласы дамуының бұзылуы.

Балалардың әрбір тобы үшін жеке түзету жұмыстарының бағдарламаларын әзірлеу кезінде баланың психикалық функциялары мен эмоциялық-тұлғалық саласын түзету, өзін-өзі бағалауды қалыптастыру, айналадағы әлеуметтегі құрдастармен және ересектермен адекватты қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру негізге алынады.

Сонымен, тәрбиеленушілермен түзету-дамыту жұмыстарының ең маңызды аспектілері: әртүрлі ауытқулары мен психикалық дамуы бұзылған балаларды уақтылы алғашқы анықтау, оларды психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңестерге жіберу; мектепте оқытудың қиындықтарын түзету жөнінде дәрігерлермен, педагогтармен, психологтармен бірлескен ұсынымдар жасау; арнайы топтарда түзету жұмысы; қарым-қатынас жасау дағдыларын қалыптастыру; балаларды ерте әлеуметтік-тұрмыстық бейімдеу.

6. *Патронаттық қызмет бағыты*, біріншіден, балалар үйі басшысының тәрбиеленушілердің қорғаншысы (қамқоршысы) болуына және құқық қорғау және әкімшілік органдарда баланың мүдделерін білдіруіне байланысты; екіншіден, балалар үйі асырап алушы отбасына тәрбиелеуге берілген балалардың патронатын жүзеге асырады; үшіншіден, балалар үйіне уақытша тұруға берілген балалар санының артуы байқалған үрдіс болып табылады, бұл бала мен отбасы арасындағы қарым-қатынасты сақтауға және түзетуге мүмкіндік береді.

Отбасын алмастыратын балалар мекемелері жағдайында педагогикалық қызметтің аталған бағыттарын іске асыру олардың тиісті қағидаттарға сүйенуін талап етеді. Біздің пікірімізше, жетім балалармен жұмыс істеуде мынадай *қағидаттар* неғұрлым тиімді болып табылады:

- баланың жеке басының қадір-қасиетін құрметтеу принципі: педагог балаға оның қандай екенін ескере отырып, оның қадір-қасиеттері мен кемшіліктерін ескере отырып, жақындауы тиіс, оны «әдеттегі», «қалыпты» деп бөліп көрсетпеу керек, өйткені әрбір бала осы өмірлік жағдайға әртүрлі себептермен тап болды, әрбір баламен оның даралығын ескере отырып, жеке қызмет құрылады;

- кәмелетке толмағандарға сенім ұстанымы: кәмелетке толмағандардың қарым-қатынас барысында беретін кез келген ақпаратын сенімге қабылдауды көздейді, өйткені бұл онымен сенімді қарым-қатынасты орнатудағы қажетті фактор. Жасөспірім сырттан толық сенімді сезіне отырып, өзінің құпияларын өзі ашады және дұрыс ақпарат береді, оны одан әрі тек ұқыпты пайдалану керек;

- еріктілік қағидаты: жасөспірімнің өзінің бірлескен қызметке қатысуға ниетінің болуын көздейді, сондықтан жұмысқа кіріспес бұрын онымен вербалды келісім жасасу қажет, өйткені бұл қағиданы іске асыру өте қиынды және маман жасөспірімнің ерік-жігеріне қарамастан, оның өмірі мен денсаулығына анық қауіп төнген кезде ғана жағдайға араласа алады;

- кәмелетке толмағандардың мүдделерін сақтау принципі: ересектер мен кәмелетке толмағандардың мүдделері қақтығысы бар барлық даулы жағдайларда маман баланың мүддесіне қарай тұруы тиіс, өйткені баланың қоғамдық нормаларға сәйкес келмейтін көрінісі қылмыс ретінде емес, әлеуметтік ауру ретінде қабылданады, оның өзіне әрқашан түсінікті емес, бірақ ол әрқашан сезінеді;

- жетім балалармен және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалармен жұмыс істеудегі құзыреттілік қағидаты балалардың субмәдениетін, олардың мүдделерін, қызығушылықтарын, ұстанымдарын, қоршаған ортаға және адамдарға көзқарасын білуді көздейді;

- жетім балалармен шынайы қарым-қатынас жасау принципі: сұхбаттасушылар арасында сенімді қарым-қатынас қалыптасатын кезде диалогтық қарым-қатынас орнату қажет, бұл тәрбиешілерді, педагогтар мен психологтарды әрқашан шынайы болуға, тек білгенін айтуға, сенімді болуға міндеттейді;

- кәсіби қызметтегі жаратылыстану принципі: педагогикалық қызмет барынша табиғи орындалады, педагог өз қызметіне өз құзыреттілігі тұрғысынан қарайды: ол балаларды тыңдайды, олардың тәжірибесіне қызығады, қажет болған жағдайда оларды түсінуге үйренеді;

- балаларды тарта алатын тұлға ретінде тәуелсіздік пен жеткіліктілік қағидаты: тәрбиеленушілердің назарын өзінің тұлғасымен, беделімен, тәуелсіздігімен және ерік күшімен аударады, сондықтан педагог өзінің мықты жақтарын көрсете білуі, үлгі болуы тиіс.

Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды нәтижелі әлеуметтендірудің негізгі сапалық көрсеткіші олардың әлеуметтік қатынастарға, қызметке және коммуникацияға толыққанды қосылуы болып табылады, бұл өз кезегінде алдымен оқыту немесе үйрету арқылы әлеуметтік тәжірибені қалыптастырудан, содан кейін әлеуметтендіру процесінде саналы жеке әлеуметтік тәжірибені қалыптастырудан көрінеді. Осыны ескере отырып, біз нәтижелі әлеуметтенудің негізі болып табылатын оң жеке тәжірибені қалыптастыруға бағытталған педагогикалық әдістер балалар мен жасөспірімдермен жұмыс істеуде неғұрлым оңтайлы болады деп болжадық. Арнайы жұмыс әдістері ретінде тренингтер, жаттығулар мен топтық пікірталастар ұсынылады.

Тренинг - бұл тәжірибенің тұлғааралық өзара іс-қимылы арқылы оқытудың ерекше түрі. Мұндай оқыту кезінде қатысушы зерттелетін шынайылықпен тікелей байланысады. Екінші жағынан, тренинг - адамдардың топтық өзара іс-қимылында модельделген өмірлік тәжірибе алу арқылы белсенді оқыту. Әсіресе, мұндай оқыту жасөспірім кезінде, қарым-қатынас қажеттілігі асқынған, ал өмірлік тәжірибесі жеткіліксіз, бірақ оны алуға деген қызығушылығы айқын байқалады.

Жаттығу - бұл іс-қимылдарды жоспарлы және ұйымдасқан түрде олардың сапасын арттыру мақсатында қайталап орындаудың оқыту әдісі. Жаттығу қандай да бір нақты әрекеттің айналасына жасалған және жалпы міндеттерді шешуге бағытталған құрылымдық және мағыналық жағынан салыстырмалы жұмыс блогын білдіреді.

Топтық пікірталас деп тікелей қарым-қатынас процесінде топ қатысушыларының пікірлерін, ұстанымдары мен белгілерін түсіндіруге, өзгертуге мүмкіндік беретін қандай да бір даулы мәселені бірлесіп талқылау түсініледі. Пікірталас барысында оқиғалар, проблемалар және өткен тәжірибе (өмірбаяндық пікірталас) талқыланады.

Өз кезегінде осы әдістерді пайдалану топтық және жеке талқылау, жұптағы жұмыс, ауызша сауалнама, дәптердегі жазбаша жұмыс, жобалық сурет, кестелерді толтыру, жобалық және рефлексивті хат және т.б. сияқты ұйымдастыру мен өткізудің тиісті нысандарын көздейді.

Қоғамды дамытудың қазіргі кезеңінде отбасын алмастыратын балалар мекемелері қызметінің мазмұны өзекті әлеуметтік-педагогикалық проблема болып табылады. Тәрбие мен білім беру процесінде ата-анасының қамқорлығынсыз қалған баланы нәтижелі әлеуметтендіруге байланысты аспектілер мен құбылыстарды ерекше бөлетін әлеуметтік педагогика балалар мекемелерінің проблемаларына жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Өйткені, оны қоғам әлеміне енгізу, жалпы заңдар бойынша отбасы институтын алмастыратын балалар мекемесінде өмір сүруге үйрету қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Иргалиев А.С. Тұлғаны әлеуметтендіру. Монография. – Орал: М. Өтемісов ат. БҚМУ РБО, 2019. – 113 б.
2. Иргалиев А.С. Социальная педагогика Учебное пособие. 2-е изд. –Уральск: ШұғылаПринт, 2020. – 150 с.
3. Muhanbetzhanova A.M., Bakhysheva S.M., Irgaliev A.S., Kinghekova R.S., Gabdrahmanova S.T. and Kolesova L.G. Psychological and Pedagogical Support of Teenage Inmates of Children’s Village International Journal of Environmental & Science Education. – 2016. – Vol. 11. – No11. – P. 4595-4609.
4. Лисина М.И., Дубровина И.В., Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психическое развитие воспитанников детского дома. – Москва: Педагогика, 1990. – 264 с.
5. Шульга Т.И., Олиференко Л.Я., Быков А.В. Социально-психологическая помощь обездоленным детям: опыт исследований и практической работы: Учебное пособие. – Москва, 2003. – 400 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. том 4. 8 издание. – Москва: Русский язык, 1982. – 712 с.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 16 издание. – Москва: Русский язык, 1984. – 797 с.

А.С. Иргалиев

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет, Уральск, Казахстан

Социально-педагогические направления успешной социализации воспитанников учреждений, замещающих семью

Аннотация. В статье представлен научно-методологический анализ концептуальных основ изучения проблемы процесса социализации в различных смежных науках, приведены авторские определения понятий «социализация» и «успешная социализация», краткий анализ концепций социализации личности ребенка, воспитывающегося в учреждении, замещающем семью, приведены результаты исследования психолого-педагогических особенностей развития личности ребенка, воспитывающегося в условиях замещающей семьи (интеллектуальное развитие, развитие эмоционально-волевой сферы, формы ситуативно-личностного общения, формирование структуры самосознания, особенности полоролевой идентификации), представлены основные

задачи социально-педагогической деятельности детских учреждений, замещающих семью, и направления по успешной социализации воспитанников: социальное, педагогическое, социально-психологическое, медико-социальное, коррекционно-развивающее и патронирующее; представлены оптимальные принципы (уважение личного достоинства ребенка, принцип доверия к несовершеннолетнему, принцип добровольности, принцип соблюдения интересов несовершеннолетнего, принцип компетентности, принцип искренности, принцип естественности в профессиональной деятельности и принцип независимости и достаточности как личности, способной привлекать детей), рекомендуемые методы и формы специальной работы с детьми воспитывающимися в учреждениях, замещающих семью.

Ключевые слова: процесс социализации; успешная социализация; социализированность; социальное сиротство; учреждения, замещающие семью; социально-педагогическая деятельность детских учреждений, замещающих семью; принципы, методы и формы специальной работы с детьми, воспитывающимися в учреждениях, замещающих семью.

A.S. Irgaliev

West Kazakhstan Innovative and Technological University, Uralsk, Kazakhstan

Socio-pedagogical directions of successful socialization of pupils of institutions replacing the family

Abstract. The article presents a scientific and methodological analysis of the conceptual foundations of the study of the problem of the process of socialization in various related sciences, the author's definitions of the concepts of "socialization" and "successful socialization", a brief analysis of the concepts of socialization of the personality of a child brought up in an institution that replaces the family, the results of the study of the psychological and pedagogical features of the development of the personality of a child brought up in a substitute families (intellectual development, development of emotional and volitional sphere, forms of situational and personal communication, formation of the structure of self-consciousness, features of gender-role identification), the main tasks of the socio-pedagogical activity of children's institutions replacing the family and directions for the successful socialization of pupils are presented: social, pedagogical, socio-psychological, medico-social, correctional-developing and patronizing; the optimal principles are presented (respect for the personal dignity of the child, the principle of trust in a minor, the principle of voluntariness, the principle of respect for the interests of a minor, the principle of competence, the principle of sincerity, the principle of naturalness in professional activity and the principle of independence and sufficiency as a person capable of attracting children), recommended methods and forms of special work with children brought up in institutions replacing the family.

Keywords: the process of socialization; successful socialization; socialization; social orphanhood; institutions replacing the family; socio-pedagogical activities of children's institutions replacing the family; principles, methods and forms of special work with children brought up in institutions replacing the family.

References

1. Irgaliev A.S. Tylgany aleumettendiru [Socialization of personality] (M. Otemisov at. BҚМУ RBO, Uralsk, 2019, 113 p.) [in Kazakh].
2. Irgaliev A.S. Socialnaya pedagogika [Social pedagogy] (ShygylaPrint, Uralsk, 2020, 150 p.) [in Russian].
3. Muhanbetzhanova A., Bakhysheva S., Irgaliev A., Kinghekova R., Gabdrahmanova S., Kolesova L. Psychological and Pedagogical Support of Teenage Inmates of Children's Village International Journal of Environmental & Science Education, 11, 4595-4609 (2016) [in English].
4. Lisina M.I., Dubrovina I.V., Prihozhan A.M., Tolstyh N.N. Psicheskoe razvitie vospitannikov detskogo doma [Mental development of the children of the orphanage] (Pedagogika, Moscow, 1990, 264 p.) [in Russian].
5. Shulga T.I., Oliferenko L.YA., Bykov A.V. Socialno-psihologicheskaya pomoshch obezdoennym detyam: opyt issledovaniy i prakticheskoy raboty [Socio-psychological assistance to disadvantaged children: research and practical experience]. (Moscow, 2003, 400 p.) [in Russian].

6. Dal V.I. *Tolkovyj slovar zhivogo velikorussskogo yazyka* [Explanatory dictionary of the living great russian language] (Russkij yazyk, Moscow, 1982, 712 p.) [in Russian].

7. Ozhegov S.I. *Slovar russkogo yazyka* [Dictionary of the russian language] (Russkij yazyk, Moscow, 1984, 797 p.) [in Russian].

Автор туралы мәлімет:

Иргалиев А.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің педагогика және психология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Н. Назарбаев даңғылы, 194, Орал, Қазақстан.

Irgaliev A.S. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Pedagogy and Psychology, West Kazakhstan Innovative and Technological University, 194 N.Nazarbayev Ave., Uralsk, Kazakhstan.